

The scientific bravery of Ibrokhim Muminov

Temur MUMINOV¹

National University of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2020

Received in revised form 15

September 2020

Accepted 25 September

2020

Available online

1 October 2020

Keywords:

Dialectical materialism

Philosophy of history

Soviet colonialism

Falsification of history

Attitude to cultural heritage

Repression of nationalist intellectuals

Ahmad Donish

Bedil

A book about Amir Temur

Beruni's 1000th anniversary

International conferences.

History of social and

philosophical thought in

Uzbekistan

ABSTRACT

The real intellectuals have always left a deep mark on the spiritual life of their people. They even laid down their life on this way. Especially, in the former Soviet state, where was ruled under a totalitarian regime, these nationalist, truthful intellectuals were brutally banned. The history of the whole nation has been rewritten. In the words of the famous German philosopher K. Jaspers, the twentieth century was "the most enlightened and bloodiest century in human history." The policy of repression had a profound effect, especially on the social sciences. The course "Brief History of the CPSU (b)", which was based on the decisions of the party congresses, was served as the main methodological guidelines for the study of history.

Those who thought a little differently and more freely, were exiled to the GULAGs or shot with the label "enemy of the nation." The greats of Uzbek intellectuals such as Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiri, Munavvar Qori, Otajon KHashim, Bolat Soliev, Cholpon, Usmon Nosir and others were declared "enemies of the nation" on various political charges and slanders, and thrown into the mill of repression. The real nationalist intellectuals were turned into "enemies of the nation." Fear and dread reigned in the society. The domination of a single ideology regulated science and literature. "Velikorus" chauvinism and atheism climaxed. The members of the "the Ungodly Society" multiplied, and the Communists were proud of their atheism. Under the mask of pseudo-internationalism - proletarian internationalism, the regions and streets of Uzbekistan were named Kirov, Kuibyshev, Orjanikivze, Frunze. If we look at the roots of the terrible tragedies of the repressions that took place at that time, various aspects of the anatomy of the Totalitarian regime are revealed. In this regime, dictatorship, repression, terror prevailed, instead of democracy

2181-1415/© 2020 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY

¹ PhD researcher of the National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan
Email: atemurmominov7@gmail.com

4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Иброхим Мўминовнинг илмий жасорати

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Диалектик материализм
Тарих фалсафаси
Совет мустамлакачилиги
Тарихни сохталаштириш
Маданий меросга
муносабат
Миллатпарвар
зиёлиларнинг қатағон
қилиниши
Аҳмад Дониш
Бедил
Амир Темур ҳақида рисола
Берунийнинг 1000
йиллиги Халқаро
конференциялар
Ўзбекистонда ижтимоий,
фалсафий фикр тарихи

Асл зиёлилар ҳар қачон ўз халқининг маънавий ҳаётида чуқур из қолдиришган. Ҳатто бу йўлда ўз бошларини кундага ҳам қўйишган. Айниқса, тоталитар тузум хукм сурган собиқ совет давлатида ана шундай миллатсевар, ҳақиқатпарвар зиёлилар аёвсиз қатағон қилинган. Бутун бошли халқ тарихи қайтадан ёзиб берилган. Машҳур олмон файласуфи К.Ясперс ибораси билан айтганда, XX аср „инсоният тарихида энг маърифатли ва энг қонли аср“ эди. Қатағон сиёсати, айниқса ижтимоий фанлар соҳасига чуқур таъсирини ўтказди. Компартия диктатураси „асосланган“, партия съездларининг қарорлари берилган „ВКП(б)нинг қисқача тарихи“ курси тарих фани учун асосий методологик кўрсатма вазифасини ўтади. Сал бошқачароқ, эркинроқ фикрлайдиганлар „халқ душмани“ тамғаси билан ГУЛАГларга сургун қилинди ёки отиб ташланди. Ўзбек зиёлиларининг гуллари бўлмиш Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Мунаввар Қори, Отажон Ҳошим, Бўлат Солиев Чўлпон, Усмон Носир ва бошқалар турли сиёсий айблар ва бўхтонлар билан „халқ душмани“ деб эълон қилиниб, қатағон маҳкамаси тегирмонига ташландилар. Миллатпарвар асл зиёлилар „халқ душманлари“га айлантирилди. Жамиятда кўркув ва ҳадик хукм сурди. Якка мафкура ҳукмронлиги илм – фан ва адабиётни бир қолипга солди. „Великорус“ шовинизми, даҳрийлик авж олди. „Худосизлар жамияти“ аъзолари кўпайиб, коммунистлар динсизлиги билан фаҳрланар эдилар. Сохта „байналминаллик“ – пролетар интернационализми никоби остида Ўзбекистон районларига ва кўчаларига Киров, Куйбишев, Оржаникивзе, Фрунзе номлари берилди. Ўша даврда рўй берган қатағонларнинг даҳшатли фожеаларнинг туб илдизларига назар ташланса, Тоталитар режим анатомиясининг турли қирралари очилиб қолади. Бу режимда демократия эмас, диктатура, репрессия, террор ҳукмрон эди.

Научный подвиг Иброхима Муминова

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Диалектический
материализм
Философия истории
Советский колониализм
Фальсификация истории
Отношение к культурному

Подлинная интелигенция всегда оставляла глубокий след в духовной жизни своего народа. Даже на этом пути они положили свои головы в Кунду. Особенно в бывшем советском государстве, где царил тоталитарный режим, такие националистические, истинно интеллигентные люди были жестоко репрессированы. Переписана история

наследию
Репрессии против националистической интеллигенции
Ахмад Дониш
Бедил
Книга об Амире Темуре.
1000-летие Беруни
Международные конференции
История социальной и философской мысли в Узбекистане.

целой нации. По выражению известного немецкого философа Ясперса, XX век был "самым просвещенным и самым кровавым веком в истории человечества". Политика репрессий оказала глубокое влияние, особенно в области социальных наук. Курс "Краткая история ВКП(б)", основанный на "диктатуре Компартии, учитывая решения партийных съездов, проходит основную методологическую направленность по исторической науке. Те, кто думал более свободно, чем другие, были изгнаны или расстреляны в цветах с логотипом "враг народа". Цветы узбекской интеллигенции Абдурауф Фитрат, Абдулла Кадири, Мунаввар Кари, Отаджон Хошим, Булат Солиев Чулпон, Усман Насир и другие были объявлены "врагами народа" по различным политическим обвинениям и брошены на мельницу катаганского суда. Интеллигенция превратилась в "врагов народа". В обществе царили страх и отчаяние. Единоличное идеологическое господство поставило науку и литературу в одну форму,

"Великорусский" шовинизм и безбожие были на подъеме, Члены "общества безбожников" росли, а коммунисты гордились своей безграмотностью. Районы и улицы Узбекистана, названные в честь Кирова, Куйбышева, Орджаникисзе, Фрунзе, были названы в честь поддельных, интернационально – пролетарского интернационализма. Глядя на коренные корни ужасных трагедий катаганы того времени, открываются разные грани анатомии тоталитарного режима. В этом режиме доминировали не демократия, а диктатура, репрессия, террор..

КИРИШ

Совет тузуми даврида миллий зиёлиларнинг шаклланиши, уларнинг илмий фаолияти масалалари кейинги даврда тарихчиларнинг диққат эътиборига тушди. Совет мустамлакачилиги даврида ЎзФА президенти Ҳабиб Абдуллаев миллий руҳдаги олимларни ҳимоя қилгани учун жазоланиб, уй – жойи мусодара қилинди. Иттифоқ маркази қардош республикаларнинг олимлариға марксизм - ленинизмни улуғлашни буюрган эди. Ўта сиёсийлашган жамиятда илмий изланишлар олиб бориши ҳақиқий олимлар учун ниҳоятда қийин эди.

Зиддиятли давр дошқозонида қайнаган, оғир шароитларда, тазъиқларда ҳам синмаган ўзбек олимларидан бири бу академик Иброҳим Мўминов эди.

1908 йилда Бухоронинг Шоғиркон туманидаги Тезгузар қишлоғида деҳқон оиласида таваллуд топган Иброҳим Мўминов оддий ўқитувчиликдан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Вице – президенти лавозимиғача бўлган шарафли ҳаёт йўлини босиб ўтди [1, 5].

Ўттизинчи йиллар қатағонлари таъсирида янги етишаётган истеъоддли ёш олимлар ҳам маълум даражада замонасозлик қилиб, сермаҳсул ижод қилган, мансаб пиллапояларидан ҳам поғонама – поғона юксалиб борган. Ўша даврда Республика илмий жамоатчилиги орасида жуда катта авторитеттага эга бўлган

Иброҳим Мўминовнинг Ўзбекистон Фанлар академияси тизимида ижтимоий йўналишни ривожлантиришда фидокорона хизматлари беқиёс эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Биз бу муҳтасар мақоламизда И.Мўминовнинг илмий жасорати билан давр мағкураси тазиикларига қарамай соҳибқирон Амир Темур ҳақида ёзиб нашр эттирган рисоласи ҳақида сўз юритишни жоиз деб билдик.

И.Мўминовнинг бешигини она Бухоро тебратган эди. Ҳар қандай деҳқон оиласида бўлганидай, Иброҳимнинг болалик йиллари далада меҳнат билан ўтди. Зеро у етти ёшидан (1915) мактабда ўқимади, чунки у вақтларда ҳозирги маънодаги мактаблар йўқ эди. Эҳтимол, эскича бошланғич мактабда ўқигандир, аммо советлар мағкураси хукмронлиги даврида эски мактабда ўқиш, Саъбий, Хофиз, Бедил, Суфий Оллоҳёр асарларини, „Чор китоб “ни ўрганиш салбий баҳолангани сабабли, советлар даврида автобиографияларда бундай эски мактабда ўқиш эсланмас эди. Шуниси маълумки, советлар, компартия хукмрон бўлган ўрта ва олий муассасаларда асосан „ВКП(б) тарихи“ (сўнгроқ „КПССтарихи“), партия съездлари, марксча – ленинча билиш назарияси, диалектик материализм, тарихий материализм каби ўқув курслари мажбурлаб ўқитилар, хатто марксизм - ленинизм асосчиларининг кўп томли асарларини ўзбекчада нашр этувчи алоҳида институт фаол ишлар эди. Ленин асарларининг 55 томини ўзбек тилида нашр этган бу институтга катта моддий ва маънавий имкониятлар яратиб берилган эди.

Ёшлиқ йиллари Иброҳим Бухорода (эҳтимол, эски мактабдан сўнг) жадид маърифатчилари очган янги мактабда, 18 – 19 ёшларида Бухоро Оқартув институтида таҳсил олади. Талабалиқда таътил вақтларида Бухорода ташкил этилган икки йиллик ишчилар факультети (рабфак)да жамиятшунослик илмидан дарс беради. У 12 ёшида аълочи ўқувчи бўлгани учун компартияning ишонган тоғи бўлган комсомол (Ёшларнинг коммунистик иттифоқи) га аъзоликка сайлайдилар. Бир неча марта мактаб комсомол комитети секретари – комсорги сифатида ишлайди. 1922 - йилда Бухорода мактабни аъло битирган бир гуруҳ ёшлар қаторида Самарқанд Олий педагогика институти (кейинроқ педакадемия) га ўқишга юборилади. У 1931 – йилда, яъни 22 ёшида шу академиянинг ижтимоий – иқтисодий факультетини аъло баҳолар билан битиради ва шу ерда ишда қолдирилади. Атоқли адиларимиз, олим ва шоирларимиздан Отажон Хошим, Ҳамид Олимжон, Ойдин Собирова шу педакадемияда ўқир эдилар. Ўзбекистонда табиатшунослик фалсафасининг етакчиларидан, серқирра олим, у география, геология, биология, математика, медицина, астрономия, физика, тарих, филология фанларини яхши билган, Омонулла Файзуллаев устози Иброҳим Мўминов ҳақида фахрланиб ёzádi: „Домла (устоз)нинг хонасида гаплашиб ўтиргандик, бирдан сўраб қолдилар: „Улуғбекнинг туғилганига қанча бўлди?“ Мен 575 йил бўляпти, 25 йилдан кейин 600 йиллигини ўтказамиз “дедим. Домла жилмайиб қўйдиларни, айтдилар: „Э – ҳе, унгача ким бору, ким йўқ. Улуғбекнинг 575 йиллигини ўтказамиз, конференция материалларини тахланг дедилар. Шундай қилиб, 1969 йили Мирзо Ўлуғбек юбилей конференцияси бўлиб, унда ўқилган маърузалар „Ўзбекистонда ижтимоий фанлар“ журналида чоп этилди... И.Мўминов вафотидан

20 йил ўтгач 1994 йили миллий мустақиллигимиз даврида Улуғбекнинг 600 йиллик юбилейи жаҳон миқёсида ўтказилди. Тошкент ва Самарқандга дунёнинг атоқли олимлари келиб, Ўзбекистон фанлари ютуқлари намойиш қилинди. Фақат энди Улуғбекнинг 575 йиллик юбилейида фаол қатнашган Қори-Ниёзий, Обид Содиков, Иброҳим Мўминов, Владимир Шчеглов ва бошқа кўп олимлар Улуғбекнинг 600 йиллик юбилейига етиб келолмадилар”.

Омонулла Файзуллаев 1970 йили ўтказилган Самарқанднинг 2500 йиллик юбилейи кунларини эслаб бундай ёзади: СамДУнинг ректори академик Воҳид Абдуллаевнинг хонасида Тожикистон фанлар Академиясининг президенти Муҳаммад Осимий ва Иброҳим Мўминов билан сұхбатлашганимизда билдимки 1937 – йилда И.Мўминовнинг акаси СамДУда олий математика ва назарий механикадан дарс берган Араб Мўминов қамалиб қолгани учун укаси Иброҳим Мўминовни ҳам партия сафидан ўчириб, ишдан бўшатиш буюрилган экан. Лекин соф вижданли олимлар, касбдошлари Иброҳим Мўминовни ҳимоя қилибдилар, фақат ишдан бўшатиш ва партиявий „хайфсан“ билан чекланибдилар. Ўша вақтда Ўзкомпартия Марказкомининг нашри бўлган „Қизил Ўзбекистон“ газетаси бош муҳаррири, фалсафа олими Сулаймон Азимовнинг қувватлаши билан ёш олим Иброҳим Мўминов ишга тикланади ва Гегел фалсафаси, диалектика мавзусида диссертациясини ёқлаб, фалсафа фанлари номзоди бўлади.

Омонулла Файзуллаев эслашича, 1937 йилда Иброҳим Мўминовнинг устозларидан Ўзбекистонда биринчи кимиё профессори Саттор Жаббор, биринчи физика профессори Хусайнхон Ниёзий қамоққа олиниб, отилди. Сулаймон Азимов, Ҳамид Сулаймон, Сайд Носир Ахрорий қамоқда кўп йиллар азоб чекиб, 1956 йилда қайтиб келганларида Иброҳим Мўминов Ўзбекистон Фанлар Академияси раҳбарларидан бири сифатида бу устозларини ишга жойлаштириб, илмий ишларига шароит ҳозирлаб берди. Берунийнинг 1973-йилда, ўтказиладиган 1000 йиллигини халқаро нишонлашга тайёргарлик беш, олти йил аввал бошланган, Беруний асарларини арабчадан русчага ва ўзбекчага таржима қилиш ишларига барча фанларнинг етук олимлари қатнашган эдилар. Иброҳим Мўминовнинг таклифи билан, Берунийнинг „Осор ул боқия“ асарига (атоқли шарқшунос Абдуфаттоҳ Расулов таржимаси) арабшунос Исматилла Абдуллаевнинг кириш сўзи билан бирга Омонулла Файзуллаевнинг „Осор ул боқия асаридағи баъзи масалалар“ номли тадқиқот мақоласи ҳам киритилган. О.Файзуллаевни фалсафа олими сифатида жаҳонга танитган бу мақолада Берунийнинг мазкур асарида кўриб чиқилган: I. Билиш масалалари. Ихтилофлар. II. Табиий ҳодисалар , вақт цикллари, тўфон, ёруғлик – Ой ва Қуёш нурлари. III. Урф – одатлар, расм – русмлар – этнография, календар – турли халқларнинг йил ҳисоблари ва бошқа масалалар тадқиқ этилади [8].

Иброҳим Мўминовнинг шогирдларидан яна бири, таниқли фалсафа олими, академик Сайд Шермуҳамедов эслашича, у 1952 йилда СамДУнинг ижтимоий фанлар факультетида талабалик вақтида Иброҳим Мўминов фалсафа тарихидан дарс берган экан. У 1953 йилда ўқишини битирганида марксизм- ленинизм кафедрасининг мудири бўлган Иброҳим Мўминов уни ўз кафедрасига аспирантликка олиб қолади. Сайд Шермуҳамедов ёзишича, Иброҳим Мўминов ўткир ақли, илмий кўлами кенглиги, қалбининг саҳовати, чексиз самимияти

туфайли ёш олимларга, аспирантларга ва талабаларга ёрдам учун доимо тайёр эди [5, 60-61].

Аҳмад Донишнинг „Наводирул – вақоєъ“ асарини ўқиши жараёнида Иброҳим Мўминов буюк мутафаккир шоир Бедилнинг ҳаёти ва ижодига қизиқиб қолади. Аҳмад Дониш 1881 – 1886 йилларда ёзган Бедилнинг „Китоби нукот“ („Нозик маънолар китоби“), „Чаҳор унсур китоби“ мақолаларида Бедилнинг шу номдаги асарларини шарҳлаб, Ўрта Осиёдаги барча истеъододли шоирлар, шу жумладан, Амирий (Амир Умархон), Сайдо Насафий, Фурқат ва бошқалар Бедил асарларини яхши билганлигини айтади. Иброҳим Мўминов докторлик диссертацияси бўлган „Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий фикр“ номли асарида ҳам Бедил ижодига катта эътибор бериб, унинг қуйидаги байтларини келтиради:

Золим пўшад либоси хун бофтаро,
То зер кунад ғайри забун ёфттаро.
Бо сангдилом шиори худ – сахти кун,
Бардор бо оҳан оҳани тофттаро [4, 67-69].

Таржимаси: Золим қонрангли либос билан беркинади. У бошқаларнинг ҳолини забун (вайрон) қилгунича шу либосда юради. Сен (эй, шоир), тошюракларга шафқат қилма, уларга нисбатан тошюрак бўл. Ахир темирни, темир билан кесади. Шоир дунёдаги барча инсонларни золимларга қул бўлмасликка чақиради.

АСОСИЙ ҚИСМ

Иброҳим Мўминов ёзишича, Бедилнинг ижтимоий – фалсафий қарашлари 50 йил давомида жиддий ўзгаришларга учради. У аввал қалом илми тарафдори – мутакаллим эди, кейинроқ тасаввуфчи, мутасаввиф бўлди, Ҳинд фалсафаси билан танишиб, вахдати – вужуд ёки вахдати мавжуд, пантеизм руҳида, барча оламлар – борлиқнинг яратувчиси якка – ягона деган таълимитга мувофиқ ижод қила бошлади. Иброҳим Мўминов турли даврларда Бедил ижодини турлича талқин қилувчилар бўлганини, уларнинг номларини айтади. Шулардан Аҳмад Дониш, Бедилни яхши тушуниб, „Чор унсур“ асарининг ҳар бир унсуруни ўзича тушунтирада. Иброҳим Мўминов аввал Бедил ижоди билан Аҳмад Дониш воситасида танишган бўлса кейинроқ у Садриддин Айний, Ғафур Ғулом, Шоислом Шомуҳамедов ёрдамида Бедил асарларининг ўзини тўлиқ ўргана бошлади. Унинг Бедил ҳақидаги асари ҳозиргача Ўзбекистон фалсафасининг етук, нодир асарларидан саналади.

Иброҳим Мўминов Бедил ҳақида тадқиқотида „Чаҳор унсур“ асаридан Бедилнинг қуйидаги сўзларини келтиради: „Отадан олти ёшимда етим қолгач меҳрибон онам менга алифбо ҳарфларини ўргатди ва саводи чиқсин, билим олсин деб, устозлар қўлига топширди. Ўқиши, ўрганиш кўп вақтни олар, бекорчиликка вақт қолмас эди. Билимлар ёрдамида таҳминлар, фаразлар ва қиёсларнинг маъноларини тушуна бошладим. Шундай хуносага келдимки, инсон кўзи очиқлигида оламга боқсин, абадий уйқуга кетгунча, ўзидан кетиб, Ҳаққа етгунча бу дунё фасонасини (ҳикматларини) тинглаши керак экан ... Етти ёшимда ожиз тилим Қуръони шарифни тўлиқ қироат қилиб, одамларни хайратга солди. Ўн ёшга

етар – етмас, араб тили сарфу наҳвини (грамматикасини) ўзлаштириб, идроким кўзгусини форсий назм ва наср маъноларини (ҳам) тушунишга қаратдим “.

Мирзо Бедил „Чор унсур“ асарида ўзи ёзишича тоғаси Шайх Камол тасаввуф тариқатига, авлиёлик, жазаба даъво қилувчи сўфийларга ишонма, деган, шу сабабли Бедил пирларга, мажзубларга, мажнунларга эмас, ақлингга, кўрганларинга, меҳнатингга, хунарингга ишон дер эди. Бедил бир шеърида бундай дейди:

Калим (Мусо) чўпонлиқдан ор қилганми?

Иброҳим уй қурувчи усталиқдан ор қилганми?

Бу чаманда (дунёда) ҳар гулнинг тикани бор,

Ҳар кимнинг тириклик учун бир кори бор [9].

Иброҳим Мўминов ўз ижодий фаолиятида „ олтин ўрталик “ни сақлаб, марксизм-ленинизм, диалектик материализм билан ҳам, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Бедил, Муқими, Фурқат, Ҳамза, Аҳмад Дониш ижоди билан фаол шуғулланди.

Фалсафа фанлари доктори Хайдар Алиқулов „И.М.Мўминов асарларида ахлоқ – одоб масалалари “ мақоласида устозининг барча асарларида ахлоқ фалсафасига катта эътибор берганлиги ҳақида ёзади. „Ахлоқ, хулқ, одоб, таълим – тарбия муаммолари доимо унинг диққат марказида турди. У ўзи ҳам ҳаётида ўта камтарлиги, бошқаларга хушмуомалалиги билан ажralиб турарди. Олим адолатсизликни, ноҳақликни, ёлғончиликни ёқтирамас, кибр – ҳаволи, гердайган одамларни хуш кўрмас эди... И.М.Мўминов Ўзбекистон Фанлар Академиясида ижтимоий фанларга раҳбарлик қилиш жараёнида ... илм – фан равнақи билан боғлиқ бўлган чигал ва жанжалли масалаларни ҳолисона ва адолатли ҳал қилди. Бутун умр илмдаги гуруҳбозлиқ, ғаразгўйлик, бир – бирини ютуғини кўролмаслик каби ярамас иллатларга қарши курашди. Олим бу ўтмиш мутафаккирларининг „ахлоқий меросини ҳолис ўрганиб, уни таълим – тарбия ишлари билан боғлашга интилди “. Иброҳим Мўминов 1972-йилда соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги китоби учун Иттифоқ ва Республикада танқид қилиниб, қувғинга учраб турган вақтида ҳам тушқунликка берилмай, Беруний таваллудининг минг йиллигини юксак даражада нишонлаш учун тинимсиз ва завқ билан ишлади, бу қутлуғ ишга Иттифоқдаги ва Республикадаги жуда кўп етук олимларни, астрономия, геология, физика, химия, математика, филология, тарих, фалсафа олимларини сафарбар қилди. Унинг раҳбарлигига ва етук олимларнинг куч – ғайрати билан буюк ватандошимиз Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг „Геодезия“, „Минералогия“, „Хиндистон“, „Тарихи Масъудий“ (2-китоб), „Осорул – боқия“ асарлари рус ва ўзбек тилларида нашр этилиши минг йил аввал ҳам Мовароуннаҳр, Ўрта Осиё ҳалқларининг жаҳон илм – фанида етакчи бўлганлигини исботлади. „Тарихи Масъудий“ математикага доир бекиёс, нодир асар эди.

Хайдар Алиқулов ЎзФАНИНГ фалсафа ва ҳукуқ институти аспирантурасида ўқиб, „ XIV – XV асарларида Ўрта Осиёning ижтимоий – фалсафий фикри ва Довонийнинг ижтимоий қарашлари шаклланишида унинг роли “ мавзусида номзодлик диссертациясини ёзib тугатади. Аммо уни ҳимоя қилишда оппонент – баҳоловчи мутахассис йўқлиги сезилади, у ёрдам сўраб, устози Иброҳим Мўминовга мурожаат қиласи.

камчиликларини кўрсатади, шу нуқсонлар тузатилганидан сўнггина оппонентликка рози бўлади. Ҳайдар Алиқулов эслашича, Иброҳим Мўминов XV аср мутафаккири Жалолиддин Давонийнинг „Аҳлоқи Жалолий“ рисоласи Октябр инқилобидан аввал Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида дарслик сифатида ўрганилгани ҳақида гапирганида ҳайратланади.

Иброҳим Мўминов раҳбарлигида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фалсафа ва хуқуқ институти оламлари колективи томонидан тайёрланган, 1959-йилда рус ва ўзбек тилида нашр этилган “Ўзбекистонда ижтимоий – фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар” тўплами қўп йиллар давомида фалсафани ўрганувчи талабалар ва тадқиқотчилар учун нодир манба бўлди. Мазкур тўпламда катта муқаддима ленинизмни, улуғ октябр революциясини мақтаб бошланган бўлишига қарамай, ўтмишда яшаб ижод қилган буюк алломаларимиз улуғлангани учун илмий қиммати пасаймаган. Тўпламда Форобий (873-950), Беруний (973-1048), Ибн Сино (980-1037), Умар Ҳайём (1048-1123), Улуғбек (1394-1449), Алишер Навоий (1441-1501), Турди Фароғий (XVII аср), Бедил (1644-1721), Аҳмад Дониш (1827-1897), Бердақ (1827-1900), Муқимий (1851-1903), Фурқат (1858-1909), Аваз Ўтар (1884-1919), Завқий (1853-1921), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929)ларнинг ижтимоий, аҳлоқий, эстетик қарашлари акс этган асарларидан намуналар берилганки, бу тўпламдан тарихчи, адабиётчи, фалсафа олимлари ҳозиргача фойдаланиб келадилар. Тўплам оҳирида берилган мумтоз олим ва шоирларнинг асарларидан арабча – форсча, эски ўзбекча сўзлар луғати ҳам ёш авлод таълими учун фойдалидир.

Ўттизинчи йилларда большевиклар, компартия раҳбарлари ижтимоий, гуманитар, табиий фанларни ҳам сиёсийлаштириб, мафкуравий қуролга айлантирган эдилар. Ёш Иброҳим комсомоллик йиллари коммунистик мафкура талабига қўра „ Диалектик материализмда ленинча босқич “, „Революцион демократ Чернишевский материализм “, “Буюк материалист – диалектик Ф.Энгельс ҳақида“ каби илмий тадқиқотлари билан танилди. Бу ишлари учун мукофот сифатида Иброҳим Мўминовни 1940-йилда КПСС сафига қабул қилинди. Ўша вақтда бу юксак поғонада турувчилар сафига ўтиш ҳисобланар эди. Лекин Иброҳимнинг мақсади, орзуси КПСС га хизмат қилаётгандай кўринса ҳам, аслида қатағон қилинган миллий истиқлолчиларнинг ишларини янги шароитларга мослаб давом эттириш унинг орзуси эди. Партия фақат ўз кадрларини ўстиради.

Қизил империя КПСС номидаги иш кўриб, қардош Республикаларда ҳам марксизмга, Ленин, Сталин ишга садоқатли ўз кадрларини тарбиялашга катта эътибор берар, серғайрат, билимдон, қобилятли, ташкилотчи ёшларни партия сафига қабул қилиб, шулар орқали, қардош ҳалқларнинг устидан ҳукмронлик қилар эди. Иброҳим Мўминов иккинчи жаҳон уруши йилларида (1943) ташкил этилган Ўзбекистон фанлар академиясининг илмий салоҳиятини кучайтирган Ҳабиб Абдуллаев, Яхё Гуломов, Теша Зоҳидов, Иброҳим Ҳамробоев, Ёлқин Тўракулов, М.Ҳайруллаев каби фан корифейлари билан бирга илмий кучларни фронтга сафарбар қилишда қатнашди. Урушдан кейинги йилларда у Фанлар Академиясининг Тарих ва археология институтини, Фалсафа ва хуқуқ институтини ташкил этиб, уларга раҳбарлик қилди. Иброҳим Мўминов раҳбарлик, ташкилотчилик ишлари билан бир вақтда Ўрта Осиё ва Хиндистон маданий

алоқалариға доир, Мирзо Бедилнинг ижтимоий-фалсафий қарашларига доир илмий тадқиқотларини давом эттирди. У Бухоро амирлигиде ижтимоий – фалсафий тафаккур ривожига буюк ҳисса қўшган, тараққийпарвар маърифатчи Аҳмад Дониш ҳаёти ва ижодини чуқур таҳлил қилди. Аҳмад Дониш „Наводирул – вақоєъ“ асарида Россияга саёҳати вақтида кўрган – билганлари асосида Европа маданияти, илм-фанларини ўрганиш зарурлигини тушунтириди, амирга маслаҳатлар берди. Лекин Бухоро амири бу гапларни ёқтирумай, Аҳмад Донишни элчилик вазифасидан четлаштириди.

Ўзбек халқи узоқ йиллар ўз тарихидан йироқлаштириб келинди. Бу собиқ шўролар тузумининг узоқни кўзлаб қилган сиёсати эди. „...Миллатларнинг маданий савияларини тарихни қанчалик билиш ёки билмаслигига қараб баҳолаш мумкин“ (Усмон Турон). Ушбу ҳақиқатни теран англаган Иброҳим Мўминов ўзининг бутун илмий, ташкилотчилик қобилияtlарини ана шу буюк меросни ўрганиш ва тарғиб қилишга сарфлади.

1958-1968 йилларда И.Мўминовнинг раҳбарлигига ва фаол иштирокида Абу Али Ибн Синонинг беш жилдлик “Тиб қонунлари”, Абу Райхон Берунийнинг “Қадимги ҳалқлардан келган ёдгорликлар”, “Хиндистон”, “Геодезия” асарлари Хоразмий, Форобий, Наршахий, Байҳақий, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий каби машҳур мутафаккирларнинг асарлари чоп этилди. Бу даврда Иброҳим Мўминовнинг таҳрири остида ва иштирокида тарих ва адабиётга оид қатор илмий тадқиқотлар бажарилди. Ўзбекистон тирихи бўйича тўрт жилдлик китобнинг нашр этилиши том маънода катта воқеа эди. Икки жилдлик “Самарқанд тарихи” китоби ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини йўқотгани йўқ. М. Хайруллаевнинг “Форобий ва унинг фалсафий рисолалари” асари ҳам устознинг таҳрири остида чоп этилган.

Шу йилларда ижтимоий фанларда марксча-ленинча методология қатъий ҳукмронлик қилас ҳади. Кўп тарихий воқеалар соҳталаштиришлар, хаспўшлаш ёки батамом нохолис танқидлар билан ёзилар эди. Сталинча сиёсат миллий тарихимиздаги Маҳмуд Торобий, Муқанна Жалолиддин каби шахсларни уруш даврида ўз мағкураси учун ишлата билганди. Бу вақтда кўп атоқли ўзбек адиблари ва олимлари жанггоҳларда ҳам газета чиқариб, ҳам жанг қилас ҳадилар.

Миллатнинг тарихини битиш тарихчидан катта масъулият талаб этади. Таассуфки, 50-60 йиллардаги қўпгина тарихий тадқиқотларда мафкура ноғорасига ўйнаш тенденцияси яққол сезилади. Иброҳим Мўминов эса Аристотел “Этика” асарида мақтаган “Олтин ўртачалик” (русча “Золотая середина”) йўлини танлаб, Москва, Иттифоқ маркази, КПСС раҳбарияти талаб қилаётган марксизм-ленинизм таълимоти. Билиш назарияси, синфий кураш (буржуазия, капиталистлар камбағал ишчиларни, пролетарларни эксплуатация қилиш, чор самадержавияси (император)нинг абсолютизм – мутлоқ хокимлиги, Ўрта Осиёдаги уч хонлик мансабдорларининг ҳалққа жабр – зулми), ленинизм ғояларини, КПСС тарихини мактаб ва олий ўқув юртларида асосий фан сифатида ўқитиш, социализмни, илмий коммунизмни мақташ билан айни вақтда Ўрта Осиё алломалари Форобий, Беруний, Ибн Сино минг йиллар давомида жаҳон маданияти ҳазинасини бойитгани, уларнинг ижтимоий, фалсафий, маданий меросини ўрганиш зарурлиги ғояларини ҳам илгари сурди. Иброҳим Мўминов Ўрта Осиё республикаларида

марксизм-ленинизм ғояларининг тарқалиши, диалектик материализм ва тарихий материализмни фалсафа соҳасида мустақил фанлар даражасига кўтартгани учун Ўрта Осиё ва Иттифоқда юқори мавқеларни эгаллади. У Самарқанд педакадемиясини Алишер Навоий номидаги институтга айлантиришда, Ўзбекистон Фанлар Академияси таркибидаги бўлимларнинг ЎзФА Тарих институти, Фалсафа ва ҳуқуқ институтига айланишида, Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик институти очилишида ташаббускор, моҳир ташкилотчи, ижтимоий, гуманитар фанларнинг етакчиси эканлигини кўрсатди.

Иброҳим Мўминов шундай тарихий ишларни бажариш билан бир вақтда беш марта Ўзбекистон Олий Советига депутат қилиб сайланган. У Ўзбекистон компартия Марказкоми аъзоси, фан ва маданият бўлими мудири вазифасини ҳам, 1963-1973 йилларда Ўзбекистон Олий Советининг Чет эллар бўйича доимий комиссиясининг раиси вазифасини ҳам бажарар, чет эл билан илмий, маданий алоқаларга раҳбарлик қиласи эди. Ўзбекистон Олий Совети Президиуми раисининг ўринbosари А.С.Абдалин ўз эсадаликларида Иброҳим Мўминовнинг шу вазифаларини кўрсатган [1, 15-16].

Тарих ёзадиган муаррих, мадҳия ёзадиган мирза эмас"- деб ёзган эди машҳур маърифатпарвар И.Гаспирнский.

Иброҳим Мўминовнинг шогирдларидан бири, атоқли тарихчи Ҳамид Зиёев шу воқеаларни эслаб, бундай ёзади: "Мустамлакачилар (тоталитар совет тузуми раҳбарлари) Амир Темурни қоралашда ҳеч нарсадан тоймайди. Тарихни бундай соҳталаштиришга қарши кураш шўро давридаёқ бошланган эди...И.Мўминовнинг "Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги тутган ўрни ва роли" китоби нашр этилганида шу вақтгача ниҳоятда эзилган ва хўрланган ўзбек халқида ғуурланиш, фахрланиш туйғулари уйғониб, елкасига офтоб ва кўкрагига шамол теккандек бўлди. Атоқли олим эсласича, Иброҳим Мўминов Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти олимларини бирма-бир чақириб, Амир Темур ҳақида ким тадқиқот ёза олади? – деб, сұхбатлашган. Кўпчилик тарихчи олимлар бу таклифдан кўрқиб кетган, чунки бундай тадқиқотчи, тарихшуносни Қизил империя раҳбарияти соғ қўймаслигини билар эдилар. "Бир хафта давомида тарихчилар билан сұхбатлашдим, лекин бирор киши Амир Темур ҳақида иш ёзишга розилик билдирамади, - эслайди Ҳамид Зиёев. – Мен буни Иброҳим акага айтдим. У Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳақида ўзи ёзишга ахд қилди. "Иброҳим aka партия ғоявий сиёсатининг раҳбарларидан, давлатнинг (партиянинг) ишончли кишиларидан бири бўла туриб, қораланаётган Амир Темурни ўрганишга жазм этиши бизга ғалати (яъни, мумкин бўлмаган) бир ҳодиса бўлиб кўринди. Ҳамид Зиёев эсласича, Иброҳим aka Амир Темур ҳақида асарини ёзиб тугатгач, ЎзФА президиумининг кенгашида муҳокама қилинишини истади. "Бу йиғинда (президиум кенгашига) келаётган кишиларнинг ранги ўчган, кайфияти паст бўлиб, кўзларида хавотир ва қўрқув аломатлари яққол билиниб турарди. Муҳокамага таклиф этилганлар Обид Содиков (ЎзФА президенти), академик ва муҳбир аъзолар: В.Қобулов, С.Рижов, Ёлқин Тўракулов, Саъди Сирожиддинов, Муҳаммад Йўлдошев, Отахон Эшонов, Раҳима Аминова, Юсуф Султонов, М.Т.Ойбек, Х.Зарифов, Ҳамид Сулаймонов, Убайдулла Каримов, Абдуқодир Хайтметов, Аҳмадали Асқаров, Сабоҳат Азимжонова, Б.В.Лунин, Л.И.Ремпел, Г.А.Пугаченкова,

Асомиддин Ўринбоев, Эргаш Фозилов, В.П.Шчеглов ва бошқалар қатнашдилар. Обид Содиқов маъюслик ва эҳтиётлик билан мажлисни очиб, маъруза учун сўзни Иброҳим акага берди. У мардонавор ҳолда Амир Темур фаолиятини бирма – бир шарҳлаб, машхур давлат арбоби, лашкарбоши ва тараққийпарвар шахс сифатида таърифлатди“. Муҳокамада Яхё Ғуломов, Б.Лунин, О.Эшонов, Л.И.Ремпел, Г.А.Пегаченкова, М.Хайруллаев, Ҳ.Сулаймонов сўзга чиқиб, Иброҳим аканинг асарини ёқлаб гапирдилар.

Кенгаш бу асарни нашр этиш ҳақида қарор қабул қилди. Мен – деб эслайди Ҳамид Зиёев, - Отабой Эшонов билан Яхё аканинг (машхур археолог Яхё Ғуломовнинг) хонасига бир пиёла чой ичишга кирдим. Уччаламиз анча ҳаяжонланган ҳолда бир – биримизни табрикладик. Яхё ака деди: „Зўр иш бўлди, мен кенгаш жанжалга айланса керак, деб ўйлаган эдим... Энди шуни айтиб қўяйки, иккалангиз ҳам „қора хат“га тушдингиз. Яхё ака, - деди Отабой Эшонов, - бугун қурбон бўлишга арзийдиган иш бўлди, қўлларидан келса, осмонга олиб чиқиб, ташлаб юборсинлар“. Ўзбек олимлари аҳиллиги билан Иброҳим Мўминовнинг бу рисоласи ва Али Яздий „Зафарнома“сининг факсимил нашри босилиб чиқди.

Маданият соҳасида халқаро ташкилот қарори билан 1973 йил Беруний таваллудининг 1000 йиллиги ва Н.Коперник таваллудининг 500 йиллиги бутун дунёда нишонланадиган бўлди. Ўзбекистон олимлари Беруний юбилейига тайёргарликни уч йил аввал бошлаб юборган эдилар. „Гулистон“, „Фан ва турмуш“ журналлари 1972 – 1973 йилларда деярли барча сонларида берунийшунос олимларнинг илмий мақолаларини эълон қилиб турди. Беруний „Ҳиндистон“, „Осорул – боқия“ („Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар“), „Геодезия“, „Минералогия“, „Қонуни Масъудий“ асарлари рус ва ўзбек тилларида босилиб чиқди. Бу ишларнинг ҳаммасига Иброҳим Мўминов ва шогирдлари ғайрат қилдилар.

Ўзбекистонда, Самарқанд давлат университетида фалсафа фанидан сабоқ олган, кейинча Тожикистон Фанлар Академиясининг президенти бўлган атоқли тоҷик олими М.С.Осимов эслашича, II – жаҳон урушидан аввалги йилларда Иброҳим Мўминов машхур адаб С.Айний уйига кўп маротаба бориб, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда Шарқ фалсафаси мутафаккири Бедил ижоди ҳақида сұхбатлашар эдилар. Ўзбекистон Фанлар Академияси президенти Обид Содиқов эслашича, Иброҳим Мўминов ўттизинчи йилларда СамДУнинг марксизм – ленинизм кафедраси мудири бўлиб ишлаётганида Ўзбекистонда социализм қурилишининг фалсафий асосларини ишлаб чиқди.

ХУЛОСА

Иброҳим Мўминов Бедил фалсафий қарашларига доир асарида бу мутафаккирнинг табиат, жамият, инсон, аҳлоқ, маърифат ҳақида ёзганларини чуқур тадқиқ этади. Марксча – ленинча мағкурага асосланган совет тарих фанида Дмитрий Донской, Александр Невский, Пётр I улуғланган, Амир Темур эса бутунлай „босқинчи“, „барча ҳалқларни қақшатган қонхўр“ деган турли салбий баҳолар ҳукмрон бўлган бир шароитда Иброҳим Мўминов тарих фанида биринчи бўлиб, Амир Темурни илмий, объектив ўрганиш масаласини кўтариб чиқиши ўз даври учун жасурлик бўлиб, халқимизнинг миллий ўзлигини танишга, уйғонишига

таъсир кўрсатди [5]. Адолат юзасидан айтиш керакки, ўша вақтда, 1967-йилда атоқли адаб, II жаҳон уруши қатнашчиси, жамоат арбоби Иброҳим Раҳим бош мухаррир бўлган “Гулистон” журналида Шарқий Туркистонда миллий озодлик учун курашга етакчилик қилган Алихонтўра Соғуний таржимасида “Темур тузуклари”нинг босилиши ҳам Иброҳим Мўминовга дадиллик бахш этган эди. Ўшанда бу иши учун бош мухаррир жазоланиб, “Гулистон” журналидан бўшатилиб, “Ўзбекфильм”га ишга юборилган эди. М.Хайруллаев афсусланиб ёзишича, ўша вақтда (XX аср, 70-йилларида) хукмрон бўлган партия ва советлар диктатураси, мустамлакачиларнинг болтасига “соп” бўлган ўзбек олимлари (М.Ваҳобов, М.Абдурайимов, Г.Ҳидоятов ва бошқалар) Москвага шикоят ёзиб, асарни қоралашлари, авж олган таъқиб, зуғумлар таъсирида Иброҳим Мўминов соғлиги ёмонлашиб, 1974-йилда вафот этди. Устоз агар умри вафо қилиб, истиқлолгача яшаганида Амир Темур шахси, фаолияти эъзозланаётганини кўрганида нақадар шодланар эди. Маданий, маънавий меросга эътибор қучайган мустақиллик даврида Иброҳим Мўминовнинг шогирдлари у бошлаб берган қутлуғ ишларни миллий озодлик шароитида халқаро миқёсда давом этдирмоқдалар.

Хулоса қилиб айтганда. Академик Иброҳим Мўминов феноменини ўрганиш орқали XX аср ўрталаридан Ўзбекистондаги ижтимоий фанларнинг шаклланиши ва ривожланишидаги зиддиятли тенденциялар таҳлил этилади.

Иккинчидан, совет даври мафкураси имкониятидан устомонлик билан фойдаланган ҳолда, ўтмиш меросни ўрганиш ва тарғиб этиш механизмлари олим И.Мўминов фаолияти мисолида очилади;

Олим яшаб фаолият кўрсатган даврда ижтимоий фанлар сиёsatнинг хизматкорига айлантирилган. Айниқса, бу борада миллий тарих фани катта жабр кўрган. Халқ тарихи учун “махсус концепциялар” яратилган. Шу боис ўзбек халқининг этник тарихи, давлатчилик тарихи, даврлаштириш масалалари ҳозирга қадар ўз ечимини тугал топмади. Турк тарихчиси Усмон Турон таъбири билан айтганда “...Ҳатто бугун ҳам миллатларнинг маданий савияларини тарихни қанчалик билиш ёки билмаслигига қараб баҳолаш мумкин”.

Ўзбекистонда фан тарихини ўрганиш, методологик тамойилларни ишлаб чиқиши уни кенг тарғиб этишда И.Мўминов олиб борган фаолиятни тадқиқ этиш бу соҳада қатор хулосаларни бериши тайин. Олимнинг бу соҳадаги илмий ва ташкилотчилик ишлари Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизацияда тутган ўрни тарихида алоҳида саҳифа.

Ўзбек халқи тарихи, қолаверса жаҳон тарихида Амир Темурнинг алоҳида ўрни бор. Соҳибқирон замонидан то бугунга қадар бу шахсга муносабат турлича бўлиб келган.

Шўро мафкураси яратиб берган “Темур образи” мактаб дарсликларидан, илмий монографияларгача кўчган. И.Мўминов ўзининг Амир Темур ҳақидаги рисоласи билан расмий қарашларни синдириб бутун жамоатчиликка тарихий ҳақиқатни айта олди. Олимнинг бу жасорати кейинчалик жуда катта танқид ва таъқибларга учради. Тарихимиизда бу мавзуга қатъий ТАБУ қўйилди.

И.Мўминовнинг ушбу журъатли қадами, темуршуносликда алоҳида саҳифа. Миллий зиёлиларнинг И.Мўминов рисоласига муносабати, улар ўртасидаги ихтилофлар, зиддиятлар бугунги кунимиз учун ҳам сабоқ бўлгулик.

Иброҳим Мўминов танлаган асосий тадқиқот усули шу бўладики, фалсафий билимлар марксистик фалсафанинг асосий масаласи мезони нуқтаи назаридан, яъни тор, биқиқ доирада эмас, балки кенг доирада, умумий ёндашув, универсаллик, ғоялар фалсафасини ўрганиш усули воситасида ҳаёт ва тараққиёт қонуниятлари мезони асосида тадқиқ этилади. Олим, шунингдек, фалсафий ғоялар ва тарихий ҳақиқат, тарихийлик, мантиқийлик, қарама – қарши фалсафий оқимлар ҳамда йўналишларни солиштириш каби усуллардан фойдаланади.

И.Мўминов Ўзбек Қомуси бош таҳририятининг ташкилотчиси ва биринчи бош муҳаррири сифатида миллий энциклопедияни шакллантирди. Бу фундаментал иш мағкуравий чекловларга қарамасдан халқимиз ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Қолаверса, биринчи қомус, бошқа кейинги энциклопедиялар учун тамал тоши вазифасини ўтади.

Академик И.Мўминов ташаббуси билан Марказий Осиёда ягона “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журналининг пайдо бўлиши ва унга умрининг охиригача бош муҳаррирлик қилиши соҳада ижобий силжишларга туртки берди.

ТАВСИЯЛАР

Академик И.Мўминов 1956 йилдан умрининг охирига қадар 18 йил давомида Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице – президенти сифатида Ўзбекистондаги ижтимоий фанлар ривожланишини мувофиқлаштириди. Олимнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш баробарида совет даврида фанга, миллий зиёлиларга бўлган муносабат таҳлил этилади. Ижтимоий фанлар соҳасидаги эришилган ютуқлар, камчиликлар, қарама – қаршиликлар ва йўқотишларни келтириб чиқарган омиллар ўрганилади.

Тоталитар режимнинг фанга таъсири XX асрнинг энг йирик илмий муаммоларидан бири. Тадқиқот доирасида якка мағкура ҳукмронлигининг ижтимоий фанлар, қолаверса дунёқарашга салбий таъсири конкрет йўналишларда очиб берилади. Тарихий меросни ўрганишдаги саъй-харакатлар ва бу йўлдаги зиддиятлар ўрганилади.

Ижтимоий соҳада фаолият юритган олимларнинг хорижий олимлар билан ҳамкорлиги масаласи ҳам жуда муҳим. Совет мағкураси эҳтиёткорлик билан “буржуа фалсификаторлари” дея ёрлиқлар ёпиштирган ғарб тадқиқотчилари фаолиятини таҳлил этиш фанда кечган ёндашувларга аниқлик киритади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Воспоминание о И.М.Муминове. Т, „Фан“1978.
2. Аҳмад Дониш. Наводирул – вақое. И.Мўминов кириш сўзи.Т.ЎзФА...
3. Тўплам „Ўзбекистонда ижтимоий фикр тарихидан материаллар. Нашрга тай.И.Мўминов.Т.Ў
4. И.Мўминов.Ўзбекистонда XIX аср ва XX аср бошларида ижтимоий фикрнинг ривожланиши.Танланган асарлар.Том 2.Т.,„Ўзбекисто“,1976.
5. И.Мўминов.Мақолалар ва хотиралар.Т.,„Фан“,1993.
6. Х.Зиёев.Буюк Амир Темур салтанати ва унинг тақдири.Т.,„Маънавият“, 2008, Б.128-131.
7. О.Файзуллаев.XX аср зиёлилари. Устозим ва сафдошларим.Т.

8. О.Файзуллаев.,, Осорул – боқия“ асаридаги баъзи масалалар. Беруний.
Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.Т.,,Фан“, 1968,Б.21-31.
9. Ўзбекистон фалсафаси тарихи, 2-том.Т.,,Мумтоз сўз“, 2017, Б.350.0